

Etimológiai megjegyzések

1. *émelyeg, émelyít, émelygős*

Émelyeg szavunk mind az EtSz., mind a SzófSz. szerint ismeretlen eredetű. Azt hiszem azonban, hogy ezen szavunkat biztosan finnugor eredetűnek kell tartanunk, mivel aligha választható el az alábbi rokonyelvi szavaktól: finn *imelä* (*imel, imele*) 'édes, édeskés, émelygős'; *imakka, imara* ua.; *imarella* 'hízeleg; karjalai *imelä* 'édes, édeskés'; aun. *imel*; lúd *imel* 'rozsmalátából készült húsvéti eledel'; *ämäl* 'malátalisztból süített kenyér édes belső része, amelyből házi sört készítenek'; vepsze *imel'* 'édes, édeskés'; *'äimeä* 'nagyon édes, émelygős', vót *imel, imiä* ua.; észt *ima, imal, imalik, imane, imar, imav* ua.; liv *imäb, imäbi* 'édes, sótlan' ~ lpN. *ämiüdit, hämiüdit* 'nagyon édes, különösen jó ízű lenni' ~ zürjén *jumol, jumov, jumid* 'édes, édeskés'; *jum* 'rozslisztből való édes tészta'; *jummedni* 'édesít' ~ votják *jumal, dumal* 'édes, savanyítatlan'. A Suomen kielen etymologinen sanakirja a fősorolt szavakhoz kapcsolja még az alábbi szamojéd adatokat: ? jurák *'amñaly, 'amnaly* 'édes'; kamasz *ñemga* ua.

A magyar és a finnégi szavak egyezése kétségtelennek látszik. Az ősfinn nyelvre **imä-* alak föltételezése tetszik a legvalószínűbbnek. Az első szótagban mindenütt *i* áll, kivéve a lüdot és a vepszét, ahol az *i* mellett *ä* is előfordul. A lapp *h-* biztosan másodlagos, s a vepsze *j-* is annak mutatkozik. A lúd és a vepsze *ä-* talán hasonulás következtében a második szótag *ä-*jének hatására jött létre. Erre ugyan más példát nem tudok, de még nehezebb lenne megmagyarázni a minden finnégi nyelvben meglevő *i-t* egy esetleg fölteendő **ä-*ból. Bizonyos mértékig támogatják föltevésemet az ilyen szavak, mint pl. finn *isä* 'apa' ~ déli észt *esä*, finn *ilkeä* 'gonosz' ~ vepsze *elgeitelob* 'undorít'. Azt hiszem, ezekben a szavakban nyelvállás szerinti illeszkedés történt, mert az említett példákban a legtöbb finnégi nyelvben az első szótagban felső, a másodikban alsó, ill. középső nyelvállású magánhangzó van. A lapp *ä* a finn *i* szabályos megfelelője, vö. finn *ilma* 'levegő, ég, világ' ~ északi lapp *älbme* ua.

A második szótagban szükségszerű az **ä* föltevése, noha most a lúd *ämält* kivéve mindenütt *e* vagy *a* van. Az észt és a liv *a* ugyanis csak **ä* vagy **a* folytatása lehet, s a finnben is csak eredeti *ä* váltakozhat *a*-val, pl. *heilakka* ~ *heiläkkä, häihtyä* ~ *haihtua* stb. A második szótag *e*-je talán azáltal keletkezett, hogy az eredeti **ä* egy fokkal hasonult nyelvállás tekintetében az *i*-hez, vö. finn *itää* 'csírázik' ~ észt *ide* 'csíra', vepsze *ideged* 'csírák'.

Nehezebb a helyzet a finn szavakhoz kapcsolt permi adatokkal. A zürjén *ju-* ~ votják *ju-* csak eredeti **jo-* vagy **ja-* folytatása lehet, a **ja-*, ill. **jo-*

viszont a finnségi nyelvekben meg szokott maradni, pl. *jalka*, *jakaa*, *joki* stb. A permi *j*-t veláris magánhangzó előtt nem tarthatjuk másodlagosnak, s a közfinn **jo* > *i*- vagy **ja* > *i*- változást is nehéz elképzelni, noha pl. az *iho* 'bőr' szóban esetleg ez ment végbe, vö. md. E. *jožo*, M. *jož*, cser. *juž*. COLLINDER itt vagylagosan **jyša* alakot is lehetségesnek tart (CompGr. 411), tehát esetleg **jš*- szókezdetből is kiindulhatunk. Azonban az *iho* példája alapján sem érthető, hogy miért vált volna az *imelä* szó a legtöbb finnségi nyelvben palatális hangrendűvé, hiszen az *i* békésen megfér mély magánhangzókkal is.

Megítélésem szerint akkor juthatunk el a legkevésbé problematikus megoldáshoz, ha előpermi **jimä*-től indulunk ki. A fgr. **ji* > finnségi *i*-hangfejlődésre van példánk, pl. finn *ilma*, karjalai *ilma*, lúd *ilm*, *ilme*, észt *ilm*, lív *ilma*, északi lapp *álbme* < finnugor **jilmä* (COLLINDER, CompGr. 411). Elképzelhető azonban az is, hogy az előpermi **j*- másodlagosan került az *i*-elé, és így finnugor **imä* lenne a kiinduló pont. A **ji* > *i*- (vö. nyj. *ímelyedik*) > *é*-hangfejlődés a magyarban is érthető, kérdés azonban, hogyan jöttek létre a permi szóalakok.

A finnugor **i*-nek a permi nyelvekben *i*, ritkábban *e* a folytatása, előfordul azonban, hogy az **i* már korán **ü*-vé labializálódott, s az **ü*-nek *i* a szabályos fejleménye. Erre példa a zürjén, votják *šjir* ~ finn *hiiri* és a zürjén *rinš*, votják *šjñir*, *inšir* ~ finn *riihi* 'száritó csűr' (< **riņš*, vö. ITKONEN FUF. XXXI, 180–181, 303, 327). Az *i* később mind a zürjénben, mind a votjában sporadikusan labializálódhatott, pl. előpermi **u* > (**u* és **ü* a permiben egybeesett) votj. *kisñi* ~ zürj. *kusni* 'kioltani', eloltani' ~ észt **kus-*; votj. *kidž* ~ zürj. *kudž* ~ finn *kusi* 'húgy'; votj. *kññi* ~ zürj. *kuñi* 'a szemet becsukni'. Ezekben a példákban ITKONEN másodlagos labializációt tesz föl a zürjénben, s ezt a *k*-velarizáló hatásának tulajdonítja (i. h. 317). Lehetségesnek tartja azonban a zürjében az *i* > *u* változást a következő, *k*-t nem tartalmazó szavakban is: votj. *jir* (~ ? finn *juuri* 'gyökér') ~ zürj. *jur*; votj. *minñi*, *munnñi* (~ finn *mennä*, észt *minna* 'menni') ~ zürj. *munnñi* (i. h.). Az *i* > *u* labializáció a votjában is előfordul: előpermi **u* > zürj. *kñi* (~ finn *kutoa* 'szóni') ~ votj. *kuñi*; zürj. *pürzñi* (~ finn *purku* 'hófúvás') ~ votj. *puřzñi*; előpermi **ü* > zürj. *šil* (~ finn *sylä* 'öl') ~ votj. G. *šil*, U. *sul*, I., M. *sul* (i. h. 319). Végeredményben tehát a permi nyelveket erős labializáló folyamat jellemzi, s ez a folyamat, tekintettel az *-m*-re, természetes.

A SKES. szamojéd adatait kiegészíthetjük még a következőkkel: jurák O. *ñamñéllö* 'schmackhaft, wohlschmeckend sein', *ñamñéllö* 'ist schmackhaft', U., Sjo. *amñéllö* id., O. *ñamñéllöđp* 'schmackhaft, wohlschmeckend', OP. *ñamñéllöđp* *därqä* 'es muss gut schmecken', *ñamñéllöđp* *ji* "a" 'Honig' ~ kamasz *ñamr̥p*, F. *ñamr̥ä*, A. *ñamra*, *ñamga* 'süss'. A jurák szó vokalizmusát tekintve aligha származtatható eredeti **ji*-ből vagy **i*-ből, de egyébként is világosan hangutánzó szó; föltehetően a *ñamñé* 'essen' ige származéka. A jelentésfejlődés a következő lehetett: 'ehető, enni való' → 'ízletes'.

A kamasz szó szintén veláris hangrendű, s valószínűleg ugyancsak hangutánzó eredetű, vö. *amñam*, *amnam* 'essen'. Az *ñ*- másodlagos lehet; a szóbelseji nazális hatására jöhetett létre, vö. finn *imeä* ~ magyar *emik* ~ kamasz *ñimerñim*.

Vizsgálódásaink eredménye következőképpen foglalható össze: finnugor **jimä* (? **imä*) > finn *imelä* ~ zürjén *jumol* ~ votják *jumal* ~ magyar *émelyeg*. A korábban idekapcsolt jurák és kamasz szavakat az etimológiából törölni kellene.

2. finn *penger* ~ *penkere-* 'földszél, emelkedés, halom, lépcsőzet, terasz, gát, töltés, földbástya, sánc'; *piennar* ~ *pientare-* (észt *peendra-*, *pinder*, *pender* is) 'mezsgye, gyepes útszél'.

A SKES. ezeket a szavakat összefüggésbe hozza a *penkka* (nyelvjárási *penka*) 'meredek partszél, szél, halom, lejtősödés, töltés, földsánc' szóval. A *penkka* gemináta *kk*-ját azzal magyarázza, hogy a hasonló jelentésű *penkki* 'pad, virágágy' (< svéd *bänk* 'pad, homokzátóny, emelkedés, domb' ~ német *Bank*) szó *kk*-ja hatott az eredetileg rövid *k*-t tartalmazó *penka* szóra. Ez a föltevés minden bizonnyal helytálló.

A *penkka* ~ *penger* ~ *piennar* szócsaládhoz azonban a SKES. nem kapcsol rokonnyelvi szavakat, pedig a szócsalád biztosan finnugor eredetű, mivel az osztjákban pontos megfelelői vannak, vö. (KT 691) Irt. *pəŋgər* 'Hügel', *pəŋtər*, *pəntər* 'Hügel, Anhöhe, Bodenschwelle (auf einer Heide)', *pəntər* ua. Az Irt. ə ~ á a finn *e* szabályos megfelelője, pl. finn *veri* 'vér' ~ osztj. Irt. *wər* (vö. STEINITZ OstjVoc. 89–91). A *pəntər* szó *ŋ*-je a hasonló jelentésű *pəŋgər* -*ŋ*-jének a hatására alakulhatott ki az eredetibb *n*-ből.

3. finn *kuule-* 'hallani'

A finn *kuule-* szó finnugor eredetű, s a SKES. szerint a következő rokonnyelvi szavak kapcsolhatók hozzá: lapp N. *gullát* 'kuulla; tuntea; ymmärtää' stb. ~ mord. E. *kulems*, M. *kuləms* 'kuulla' ~ cser. *ko'lam*, *kola'm* ~ votj. *kilyŋi* ~ zürj. *kilyŋi*, *kilyŋi* ~ vog. *kāl-*, *χōl-*, *χūl-* ~ osztj. DN. *χūt-*, V., Vj., *χōl-*, Ni. *χūt-*, Kaz. *χō'la-* ~ ? magyar *hall*.

A szó tehát minden finnugor nyelvben magvan. Meglepő ezért, hogy a szamojéd nyelvekből nem került elő a fősorolt szavaknak egyetlen egy etimológiai megfelelője sem. A szó jelentése is olyan, hogy nagyon régi eredetre gyanakodhatunk. Azt hiszem, az alábbi szamojéd szavakat minden különösebb nehézség nélkül a finnugor nyelvi adatokhoz kapcsolhatjuk etimológiai megfelelőkként: jur. (LEHT.) T. *χā*, E. *kā* 'Ohr; Henkel (an Gefässen); Schenkel des Zugnetzes' ~ jen. (PROK.) *kō*, (CASTR.) *kū*, *kó* 'Ohr' ~ tavgi (PROK.) *kou*, (KLAPR.) *ko* ~ osztják *szam.* (HAJDÚ—PÁPAI) *koo*, (CASTR.) *kó*, *kū* ~ kam. (DON.) *kū*, *kū* ~ koibál (PALL., KLAPR.) *ku* ~ mot. (PALL.) *kukda*, (KLAPR.) *kuma* ~ karag. (PALL.) *kukta* ~ taigi (KLAPR.) *Gokta* ua.

Eszerint a fi. *kuule-* szónak minden szamojéd nyelvben van megfelelője. A hangtani egyezés tökéletes, vö. a szókezdő **k*-ra nézve: magyar *hal* 'Fisch' ~ finn *kala* ~ jur. T. *χāl̄te*, E. *kār̄rəŋ* ~ tavgi *kole* ~ jen. Ch. *kaðe*, B. *kare*, Waj. *kārre* ~ osztják *szam.* *kuete*, *kuel* ~ kam. *kola*, (DON.) *kulem* ~ koibál KL. *kola* ~ mot. KL. *kele*, P. III. *ghallä* ~ taigi ATL. *kállä* ~ karag. P. III. *kalè* ua. (l. LEHTISALO: SUSToim. LVI, 74–75; a jur. E. és a kam. (DON.) adatokat én iktattam be).

A szó belseji *-*l*- a szamojédban eltűnt azokban a szavakban, amelyeknek finn megfelelője -*e*-tövé (COLLINDER, CompGr. 117). COLLINDER négy példát idéz: finn *kuole-* 'die' ~ jur. *haa-* ~ tavgi *ku-* ~ jen. *kaa-* ~ osztják-*szam.* *qu-* ~ kam. *kū-*; finn *nuoli* 'arrow' ~ jur. *tuuni* 'rifle, gun' (*tuu* 'fire') ~ osztják *szam.* -*ni* 'arrow' ~ kam. *naa*, *nä* 'bullet', *nie* 'arrow' ~ taigi *nejmä* (-*mä* is probably Pxlsg); finn *tule-* 'come' ~ ? jur. *too-* ~ ? tavgi *tuu'a* (*tuu-* ?) ~ jen. *tuu-* ~ osztják-*szam.* *tü-* (or *tulyš-* 'reach, arrive at', *tuldy-* 'bring, deliver' ?) ~ kam. *šo-* (or *tu-* 'arrive somewhere' ?); finn *tuli* 'fire' ~ jur.

tuu ~ tavgi *tuj* ~ jen. *tuu* ~ osztják-szam. *tüü* ~ ? kam. *šü* ~ mot., taigi *tuj* ~ karag. *dúj*. Ilyen a finn *nuole*- 'to lick' ~ kam. *nü*- is.

A szajáni szamojéd nyelveket kivéve a megfelelések mindenütt pontosak, a tavgiban két \emptyset megfelelő mellett egy *-j* megfelelés is van. Ez a *j* COLLINDER szerint az *l* lekopásának közbeeső stádiumát képviseli (i. h.). A szajáni szamojédban — a kamaszt kivéve — *-j*- megfelelés mutatkozik a többi nyelv \emptyset -jével szemben (*nuoli, tuli*). A finn *kuule*- 'hallani' megfelelői viszont \emptyset -t tartalmaznak a szajáni nyelvekben is. Ez azonban nem lehet akadálya az egyeztetésnek. Figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy a finn *kuule*- szajáni szamojéd megfelelői képzővel vannak ellátva: mot. *ku-kda*, karag. *ku-kta*, taigi *go-kta*, s a hármas mássalhangzótorlódást (*-jkt-*, *-jkd-*) a nyelv nyilvánvalóan igyekezett elkerülni. A koibálban nem járul képző a szóhoz (*ku*), viszont a finn *tuli* 'tűz' koibál megfelelője sem tartalmaz *j*-t: KL. *siü*, P. III. *sy* (LEHTISALO SUSToim. LVI, 78—79, COLLINDER ezt az adatot nem közli). Feltevésemet támogatja *hol(nap)* szavunk szamojéd rokonsága is: jur. (CASTR.) *hü* 'Morgen' stb. ~ jen. B. (CASTR.) *ki-duduo* ~ tavgi (CASTR.) *ki-duatu* ~ osztják-szam. *ka-r* ~ kam. (DON.) *ko-rodon* ~ koibál KL. *ka-ran* ~ mot. KL. *ku-man* ~ taigi *ku-michaja* ua. (vö. HAJDÚ: MNy. XLIV, 113—118). Ebben a szóban sincs tehát a szajáni nyelvekben *j* a képzőelemek előtt. Ezek alapján tehát a szóbelseji *l* problémája is megoldottnak tekinthető.

Az uráli vokalizmus története még meglehetősen tisztázatlan terület, de mivel a finnugor nyelvekhez hasonlóan a szamojédban is mindenütt veláris (a legtöbb esetben hosszú) magánhangzót találunk, az egyeztetés a vokalizmus szempontjából is elfogadható.

Jelentéstani szempontból nem szükséges bővebb magyarázatot adni. Egy ősi nomen-verbum jelentkezik ebben a szóban, amelynek jelentése a finnugor nyelvekben csak igei, a szamojédban pedig csak névszói lett. A rokonnyelvekből több példát említhetünk arra, hogy egy testrésznév nemcsak a testrészt jelöli, hanem a testrésszel végzett cselekvést is. MÉSZÖLY GEDEON egyik tanulmányában (A *láp* szó eredete és rokonsága. Szegedi Füzetek III, 87—143) kimutatta, hogy a régi magyar *láb* ~ *lább* 'víz színén áll vagy jár' igé eredetileg a *láb* névszóval azonos. Ő hivatkozik a votják *nir* 'orr' ~ *nir*-'orrával *túr*' szókra is.

4. finn *käärme* 'kígyó'

Köztudomású, hogy a *käärme*, nyj. *kärme* szó balti jövevény. Megfelelői a litván *kirmis*, lett *cirmenis*. Megvan a karjalaiban is: *keärmis*, az észtkben (nyj.) *kärm*, *kärv*, s a finnból átvették a lappok is: lpN. *gärbmáš* stb. Nem is a szó eredeztetése körül vannak problémák, hanem az szorul magyarázatra, hogy miért felel meg ebben a szóban a balti *i*-nek finn *ää* ~ *ä*. A balti *i* ugyanis a finnben meg szokott maradni: *hihna*, *silta*, ? *kinata*, *villa*, *vihvilä*, *hirvi*, *kirves*, *pirtti*, *karsina* (KALIMA, Itämeren-suomalaisten kielten balttilaiset lainasat 69). Előfordul néha *e* és *ä* megfelelés is: *herne*, *herhiläinen*, *härkä*, *kärme* (i. h.), az *ää* megfelelés azonban teljesen egyedülálló. KALIMA hivatkozik arra, hogy az *ir* > *er* ~ *är* változás több nyelvből ismeretes, pl. svéd *kärna* < ósvéd *kirna*; finn *kärsiä* ~ mord. E. *kirdems* stb., de nem tud válaszolni arra a kérdésre, miért ment végbe az *ir* > *er*, *är* változás az egyik szóban, s miért nem történt meg a másikban.

A problémát teljes egészében nehéz megoldani, de a *käärme* szó sajátos hangalakját meg lehet magyarázni. Ebben az esetben bizonyára népetimológia zavarta meg a szabályos balti—finn hangmegfelelést. A szó *i*-je az *r* előtt amúgyis hajlamos volt a nyíltabbá válásra, ezért könnyen megtörténhetett, hogy a nyelvérzék a 'kígyó' jelentésű szót a *kääriä* 'csavar, göngyöl, teker' ige családjába vonta, és hangalakját is ennek a képeire formálta. Ezt igazolja a karjalai *keärmis* alak is, amely vokalizmus tekintetében pontosan megegyzik a *kääriä* karjalai megfelelőjével: *keärie*. A finn *ä*-nek egyébként *ä* felel meg a karjalaiiban: finn *härkä* ~ karjalai *härkä* (< litván *žirgas*, lett *ziņģis*, óporosz *sirgis*).

MIKOLA TIBOR